

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

**Է.Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(ԱՆՎԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)**

Սարգիս Հայրապետյան

Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու
Էլ. հասցե՝ hayrapetyan4550@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 19.08.2019, գրախոսվել է 06.11.2019, ընդունվել է
տպագրության 06.12.2019

Ներածություն

Անվանի գիտնական-մշակութաբան, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Էդուարդ Սարգիս Մարգարյանը ծնվել է 1929 թ. դեկտեմբերի 24-ին Երևանում մտավորականի ընտանիքում: Տևական ու գիտական նվաճումներով հագեցած կյանքում նա ստեղծել է ավելի քան երկու հարյուր գիտական աշխատություն, ընդ որում՝ երեսուն մենագրություն, որոնք հրատարակվել են ոչ միայն Հայաստանում և Ռուսաստանում, այլև աշխարհի բազմաթիվ այլ երկրներում: Է. Մարգարյանը ավելի քան կես դար Հայաստանի յուրատեսակ գիտնական-դեսպանն էր փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, մշակութաբանության բնագավառներում՝ նախ Ռուսաստանում, ապա և աշխարհի մյուս երկրներում՝ Հայաստանը ներկայացնելով միջազգային տարբեր կարգի գիտական հանդիպումներում ու համաժողովներում, արտասահմանյան գիտական մամուլում: Այսօր Է. Մարգարյանը ճանաչվում է որպես Հայկական մշակութաբանական դպրոցի ստեղծող¹: Ավելին, նա ընդունվում է որպես երկու ժողովուրդների, երկու երկրների՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի մշակութաբան-փիլիսոփա: Լայն է նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ լոկալ (տեղական) քաղաքակրթությունների հայեցակարգից մինչև XXI հարյուրամյակի հումանիզմի իդեալները²: Հայկական թեմաները ևս իրենց տեղն ունեին նրա գիտական հետազոտություններում: Անդրադարձ կատարենք այն աշխատություններին, որոնք հիմնականում տպագրվել են ռուսերեն և անգլերեն: Քննարկելով այդ աշխատությունները՝ հնարավորություն ենք ընձեռում հայ ընթերցողին մոտիկից ծանոթանալու դրանց բովանդակությանը: Ստորև կխոսենք Է. Մարգարյանի հայկական թեմաներով հետազոտությունների մասին:

---

¹ Айрапетян 2015.

² Տե՛ս նաև Վարտանովա, Հայրապետյան 2009, Պողոսյան, Հայրապետյան 2014:

«Կենսաապահովման մշակույթը և էթնոսը: Էթնոմշակութաբանական հետազոտության փորձ (հայ գյուղական մշակույթի նյութերով)»³ կոլեկտիվ մենագրություն⁴ ունի իր ստեղծման նախապատմությունը: 1978 թ. ապրիլի 17-18-ին Երևանում Է. Մարգարյանի անմիջական նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց գիտաժողով՝ «Էթնիկական մշակույթների հետազոտման մեթոդաբանական հիմնախնդիրները» թեմայով: Գիտաժողովի նյութերում գիտական լայն շրջանառության մեջ դրվեց մասնավորապես «էթնոմշակութային ավանդույթ» հասկացությունը⁵:

1980 թ. երևանյան գիտաժողովի հետքերով Մոսկվայում ԽՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի մեթոդաբանական սեմինարում Է. Մարգարյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց ուշագրավ գիտական բանավեճ և քննարկում մշակութային ավանդույթների տեսության հանգուցային հիմնախնդիրների շուրջ, որի նյութերը հրատարակվեցին „Советская этнография“, հանդեսի 1981 թ. 2-րդ և 3-րդ համարներում⁶: Այս քննարկումները, ինչպես նաև ավելի վաղ «Կենսաապահովման մշակույթը և էթնոսը» նախագծի գործնական իրականացումը, որը, ի դեպ, ընդգրկում էր երկու համալիր գիտարշավ (1976 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր և 1978 թ. հուլիս-օգոստոս) Հայաստանի աշխարհագրական և ազգագրական առումով երեք տարբեր տարածաշրջաններում՝ Շիրակի, Այրարատի և Սյունիքի մարզերում, ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի մշակույթի տեսության բաժնի աշխատակիցների ու ազգագրագետների խմբի մասնակցությամբ (ազգագրագետ Յու. Մկրտումյանի ղեկավարությամբ), հանգեցրին **էթնոմշակութաբանության սկզբունքների մշակմանը՝ որպես հետազոտությունների որակապես նոր ուղղության, որը վերաբերում է ինչպես մշակութային, այնպես էլ էթնիկական համակարգերին:**

Ինչպես նշվում է հետազոտության սկզբում, **կոլեկտիվ մենագրությունը մշակութաբանական և ազգագրական գիտելիքների կապի գիտա-ինտեգրատիվ ձևեր գտնելու և էթնոմշակութաբանական հետազոտության հատուկ տիպ մշակելու փորձ է:** Ուսումնասիրությունը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջինը՝ «էթնոսների ու նրանց կենսաապահովման գործընթացների համակարգային հետազոտության մշակութաբանական նախադրյալները», ունի խիստ արտահայտված տեսական ուղղվածություն,

³ Арутюнов, Маркарян 1983.

⁴ Կոլեկտիվ հետազոտության (Է. Մարգարյան, Ս. Հարությունով (Մոսկվա), Ի. Բարսեղյան, Ս. Ենգիբարյան, Է. Մելքոնյան, Յու. Մկրտումյան, Կ. Սարինգուլյան) ընդհանուր գիտական ղեկավարը Է. Մարգարյանն է, իսկ էթնոմշակութաբանական հետազոտությունների համեմատական-տիպաբանական ծրագրի ղեկավարը՝ Ս. Հարությունովը:

⁵ Маркарян 1978.

⁶ Маркарян 1981, Маркарян 1981.

երկրորդը՝ «Հայկական գյուղի կենսապահովման մշակույթը», ավելի շատ գործնական-ազգագրական բովանդակություն: Ներկայացվող ուսումնասիրությունը նվիրված է հայկական գյուղական մշակույթի համեմատական տիպաբանական հետազոտմանը, որն ընդգրկում է Հայաստանի Հանրապետության վերոհիշյալ մարզերը, իսկ ժամանակագրական առումով՝ XIX դարը և XX դարի սկիզբը:

Չմոռանանք նշել նաև, որ ըստ հետազոտության մասնակիցներ պատմաբան-ազգագրագետներ Ս. Հարությունովի և Յու. Մկրտումյանի՝ «Հայ ժողովրդի ավանդական մշակույթը ընդգրկվում է... առաջավոր ասիական մշակութային արեալի (տարածման տարածքի-Ս.Հ.) մեջ: ...Հայ ժողովրդի տնտեսական մշակութային տիպը (SUS) մարդկության արտադրող տնտեսության այն առաջին զարգացումն է, որը ծնվեց Առաջավոր Ասիայում և, մասնավորապես, Հայկական բարձրավանդակում»⁷:

Կոլեկտիվ հետազոտությունն իրականացվել է է. Մարգարյանի մշակած ընդհանուր մշակութաբանական հայեցակարգի հիման վրա: Անկյունաքարային գաղափարներից է մշակույթի սահմանումը՝ որպես մարդկային գործունեության յուրահատուկ եղանակ (տեխնոլոգիա): Լայնորեն օգտագործվել են նաև նրա առաջադրած «էթնիկական մշակույթ», «կենսապահովման մշակույթ», «մշակութային ավանդույթ» հասկացությունները:

Կենսապահովման մշակույթի համակարգի քննությունն իրականացվել է Մարգարյանի առաջադրած հետևյալ գիտական սկզբունքների հիման վրա⁸.

- էթնոսներն ու նրանց մշակույթները այնպիսի տարրական տաքսոնոմիական միավորներ են, որոնց համարժեքը տեսակների համապատասխան պոպուլյացիաներն են կենսաբանական էվոլյուցիայի գործընթացներում: Էթնիկական մշակույթները կարևոր դեր ունեն մարդկության լրկալ բազմազանության ապահովման համակարգում.

- բնական միջավայրին հասարակության էկոլոգիական հարմարման անմիջական գործընթացը տեղի է ունենում նրա համապատասխան սոցիալապես-կազմակերպված՝ տարածքային յուրացման ուղիով, որն արտահայտվում է բնակավայրերում, բնակարաններում, ինչպես նաև մարդկանց կյանքի պահպանման համար սննդամթերքի ու հագուստի արտադրության ձևերում: Քանի որ մշակույթի այս բաղադրամասերը անմիջականորեն ուղղված են մարդկանց կենսագործունեության ապահովմանը, ապա դրանք կարող են ինտեգրված լինել «**կենսապահովման մշակույթ**» ընդհանուր հասկացության շնորհիվ.

- այն հանգամանքը, որ մարդկությունը կարողացավ յուրացնել հողագնդի ամենատարբեր էկոլոգիական գոտիները, պահպանելով իր միաս-

⁷ Арутюнов, Маркарян 1983, 196, 254.

⁸ Մանրամասն տե՛ս Арутюнов, Маркарян 1983, 8, 8-9, 35-36, 38, 40, 48, 51:

նական կենսաբանական կառուցվածքը, բացատրվում է մշակույթում արտահայտված իրեն հատուկ որակապես տարբեր հարմարողական մեխանիզմներով: Մշակույթի ծագումը զարգացման աշխատանքային ուղին բռնած մեր նախնիների կյանքում առաջադրեց որակապես նոր հարմարողական հնարավորություններ, և մարդկային հասարակությունը փոխարկվեց համապարփակ հարմարվող-հարմարեցնող համակարգի:

- ամենից առաջ, հենց շնորհիվ միջավայրը վերափոխելու իրենց համապարփակ ներունակությունների՝ մարդիկ, պահպանելով ներքին միասնությունը, կարողացան ձեռք բերել լոկալ բազմազանության այնպիսի շլացուցիչ արդյունքներ, ինչպիսին կենսաէվոլյուցիան է տեսակակազմավորման գործընթացներում:

- կենսապահովման մշակույթի հետազոտման ժամանակ խիստ կարևոր է առանձնացնել **երկու հիմնական հաշվարկման կետ**: Մի կողմից՝ կենսապահովման մշակույթի բաղկացուցիչներից յուրաքանչյուրը մշակույթի բաղադրամաս է և մյուս բաղադրամասերի հետ փոխհարաբերության մեջ է հանդես գալիս մարդկանց գործունեության իրականացման յուրահատուկ միջոցների շարքում: Ոչ պակաս ուշագրավ և կարևոր է նաև մյուս պրոյեկցիան, որն արտահայտում է այդ օբյեկտների արտադրության, բաշխման և սպառման մշակույթը: Դրանով իսկ մշակույթի ցանկացած բաղադրամաս, քննարկված լինելով մարդկային գործունեության իրականացման միջոցների ընդհանուր շղթայում, կարող է քննարկվել նաև իր ստեղծման, բաշխման և սպառման համապատասխան մշակույթների տեսանկյունից:

Մշակութային ավանդույթը կենսափորձի կուտակման ու հաղորդման նոր մեխանիզմ է: Եթե մշակույթը արտահայտում է մարդկային գործունեության յուրահատուկ եղանակը, ապա մշակութային ավանդույթը կոչված է նշանակելու այն եղանակներից մեկը, որի օգնությամբ իրականանում է այդ գործունեությունը:

Է. Մարգարյանի առաջ քաշած տեսական գաղափարների հիման վրա, մշակութաբանության ու ազգագրության շփման գոտում իրականացված միջգիտակարգային հետազոտության շնորհիվ, Հայաստանում ու Ռուսաստանում **դրվեցին էթնոմշակութաբանության հիմքերը**, որը չվրիպեց գիտական հասարակայնության ուշադրությունից: Հրապարակվելուց անմիջապես հետո (մինչ այդ այդպիսի նախադեպ չէր եղել) կոլեկտիվ մենագրությունը քննարկման առարկա դարձավ ԽՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի հատուկ նիստում և արժանացավ ազգագրագետների բարձր գնահատականին, որը, անկասկած, պայմանավորված էր հետազոտության ինչ-որ տեղ հատուկ, ոչ սովորական բնույթով:

1984 թ. նոյեմբերին Երևանում ԽՍՀՄ ԳԱ կենտրոնի հիմնախնդիրների գիտական խորհուրդը կազմակերպեց գիտական խորհրդակցություն: Է. Մարգարյանը հանդես եկավ զեկուցմամբ՝ «Նոոսֆերաձագումը և գիտությունների ինտեգրացիան», որտեղ առաջին անգամ առաջադրվեց ռեգիոնալ էկոլոգո-նոոսֆերային փորձարկման գաղափարը: Հետագայում մշակույթի, մշակութային ավանդույթի նկատմամբ Է. Մարգարյանի ինտեգրատիվ մոտեցման շնորհիվ հաջողվեց մշակել **ռեգիոնալ էկոլոգա-նոոսֆերային էքսպերիմենտի (ՌԷՆԷ)** ծրագիրը: Այն հիմնավորվեց և զարգացվեց որպես մարդկության գոյատևման և զարգացման համալիր ռազմավարական միջոց և մեխանիզմ: Հեղինակի պնդմամբ, աշխարհում համանման ծրագիր չի մշակվել և գոյություն չունի, սակայն ժամանակին Հայաստանի գիտական հասարակայնության և իշխանությունների կողմից այն չարժանացավ պատշաճ ուշադրության և դեռևս սպասում է իր գնահատողներին, փորձաքննողներին ու իրականացնողներին⁹:

Հայկական թեմաներով Է. Մարգարյանի հաջորդ հրապարակումը¹⁰ նվիրված է հայ ժողովրդի մշակույթի **գավառայնացմանը հակազդող միջոցների որոնմանը**, որը, որքան մեզ հայտնի է, առաջին փորձն է մշակութաբանական գրականության մեջ: Հեղինակի դիտարկմամբ այս երևույթը մեզանում հատկապես նկատելի է դարձել վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում: Այսօր գավառականությունը դրսևորվում է ժողովրդի կենցաղում, մտածողության, պետության վարած լեզվական քաղաքականության, դիվանագիտական կարճատես քայլերի, գիտության, մասնավորապես, հասարակագիտության զարգացման ոլորտներում: Է. Մարգարյանի կարծիքով՝ հասարակագիտության գավառայնացված վիճակը այն հիմնական աղբյուրն է, որ մշտապես սնում, իսկ մեր օրերում ավելի է խորացնում ժողովրդի մտածողության ու հոգեբանության, նրա ազգային կեցության բուրյր կողմերի գավառայնացման միտումը:

Գիտնականի սահմանմամբ՝ **գավառականությունը** սոցիալ-հոգեբանական երևույթ է, որն արտահայտվում է մարդկային հոգեբանության, մտածողության նեղության, պահանջմունքների ու շահերի սահմանափակության մեջ՝ պայմանավորելով աշխարհի արդի մարտահրավերներին հակազդումների բացահայտ անհամապատասխանությունը: Երևույթը բնորոշ է ոչ միայն չզարգացած, այլև անգամ զարգացած երկրներին:

Նա մատնացույց է անում մի քանի ընդհանուր հակազդող միջոցներ, որոնց շնորհիվ սկզբունքորեն հնարավոր է հաղթահարել մշակույթի գավառայնացումը: Մասնավորապես, դրան կարելի է հասնել համապատասխան գաղափարների, ինչպես նաև արժեքային ուղղվածությունների,

⁹ Մանրամասն տե՛ս Маркарян 1986:

¹⁰ Маркарян 2002.

արժեքային համակարգերի վերափոխման ուղիով, որոնք իրենց բնույթով համարժեք կլինեն արդի դարաշրջանի իրողություններին, համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման միտումներին և կարող են արդյունավետ կերպով նպաստել այն խնդիրների լուծմանը, որոնք առաջադրում է արդի դարաշրջանը մարդկությանը:

Գավառայնացմանը հակազդող արդյունավետ, մշակված ծրագրերով ապահովված եղանակներ գտնելու խնդիրը բացառիկ հրատապության խնդիր է: Ըստ որում, ստեղծված վիճակը հատկապես խորանում է նրանով, որ հայ ժողովրդի հոգեկերտվածքում կոլեկտիվ, այդ թվում՝ պետական, ինչպես և ազգային-ռազմավարական մտածողությունը չափազանց թույլ է զարգացած և ունի խիստ հզորացման կարիք:

Հաշվի առնելով հայերի հոգեկերտվածքում նշված **վակուումային գոտու** առկայության իրական փաստը, դրա ճակատագրական նշանակությունը համաշխարհային քաղաքակրթության արդի սրընթաց զարգացող պայմաններում՝ անհրաժեշտ է գտնել համապատասխան հասարակական ու պետական միջամտության եղանակներ դրանց գիտակցված մշակման, արմատավորման և կիրառման համար, ինչքան էլ որ բարդ լինի այդ խնդրի իրականացումը¹¹:

Իբրև մեծ հումանիստ ու հայ գիտնական՝ Է. Մարգարյանը չէր կարող անտարբեր լինել հայերի ցեղասպանության հարցի հետազոտման նկատմամբ: Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնենք հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի քննության նրա **հայեցակարգը**՝ կառուցված այդ թեմայով նրա աշխատություններից կատարված քաղվածքների վրա¹²:

Է. Մարգարյանն առաջիններից մեկն է մեզանում ձեռնարկել հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի մշակութաբանական, քաղաքակրթական քննությունը: Նա ցեղասպանությունը դիտարկում է որպես բռնության մշակույթի յուրահատուկ երևույթ՝ հիշատակելով, որ Թուրքիայում ցեղասպանության զոհ դարձավ մի ամբողջ ժողովրդի հատված, որ հնագույն քաղաքակրթության կրողներից մեկն էր և կարողացել էր նշանակալից ավանդներդնել համաշխարհային մշակույթի ընդհանուր գանձարանում: Հայերը ոչնչացվեցին վաղնջական ժամանակներից իրենց պատկանող տարածքներում, որտեղ նրանք ապրում էին հազարամյակներ:

Է. Մարգարյանին հետաքրքրում էր նաև տվյալ հանցագործության ազդեցությունն այլ ժողովուրդների ու քաղաքակրթությունների, համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման վրա. այդ ընդհանրական մոտե-

¹¹ Маркарян 2002, 66, 70, 73, 74, 76.

¹² Մարգարյան 1995, Маркарян 2002, 68-70, 2005, 107, 2008 280-322, Markarian 1998, 127-154.

ցումը նա բնորոշեց որպես **հայերի ցեղասպանության համաշխարհային ասպեկտ**:

Օգտվելով հայ և օտար պատմագիտության մեջ կատարված հիմնարար հետազոտությունների արդյունքներից, կիրառելով նաև իր մշակած համակարգային, մշակութաբանական, համընդհանրական ու ապրումակցման գիտական սկզբունքները, առաջարկելով բազմաթիվ նոր գիտական հասկացություններ ու մոտեցումներ (ցեղասպանածին երկիր, ցեղասպանածին ակտիվություն, ցեղասպանության խրախուսում, ցեղասպանության ընդլայնված վերարտադրություն, պատմական արդարության սկզբունք, հանցանքի ու պատժի օրգանական կապակցվածության օրենք, ցեղասպանության հրամայական պատժում, ապրումակցում, անկեղծ զոջում, կատարված հանցանքի համար անվերապահ ներողության հայցում և այլն)՝ Է. Մարգարյանը ստեղծեց հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ ամբողջական, ուրույն ուսումնասիրություն:

Նա մեծ տեղ է տալիս ցեղասպանության հետազոտման մեթոդաբանական հիմնախնդիրներին: Դա մասնավորապես արտահայտվում է գիտելիքի այն բնագավառների առանձնացմամբ, որոնք կոչված են հետազոտելու ցեղասպանության տարբեր դրսևորումներ: Է. Մարգարյանն ամենից առաջ ներմուծեց **ցեղասպանագիտություն** հասկացությունը՝ նշանակելու համար գիտելիքի ընդհանուր ոլորտը, որի շրջանակներում հետազոտվում են ցեղասպանածին ակտիվության գործընթացները, պատճառները: Սակայն տվյալ հասկացությունն ակնհայտորեն անբավարար է. շատ կարևոր է ցեղասպանության հետազոտման նկարագրական տեսակներից անցնել տեսականորեն հագեցած եղանակների: Անհրաժեշտ է **ցեղասպանագիտությունը** տեսական հիմքի վրա դնել և սկսել **ցեղասպանաբանության** ստեղծման գործընթաց: Այդ հարցի լուծումը կարող է նշանակալից չափով նպաստել տարբեր երկրների, ժամանակի տարբեր փուլերում միևնույն ժողովրդի կամ էլ տարբեր երկրներում նույն ժողովրդի նկատմամբ ինտենսիվորեն իրականացված ցեղասպանությունների համեմատական հետազոտմանը: Ըստ այդմ՝ Է. Մարգարյանն առաջադրում է **համեմատական ցեղասպանագիտություն** հասկացությունը:

Ժամանակի հետ թուրք ժողովրդի մշակույթը, անկասկած, ձեռք բերեց քաղաքակրթության մի շարք որոշիչ հատկանիշներ, այդ թվում՝ պետական համակարգ: Սակայն ողջ հարցն այն է, որ դրանք օգտագործվեցին նվաճումների, ապա հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ բռնության, ինչպես նաև պարտադրված անտանելի ճնշմանը հակադրվելու ու ազատագրվելուն միտված նվաճված ժողովուրդների պայքարի ճնշման համար: Այս ամենի հետևանքով Թուրքիայի մշակույթը ձևավորվեց ծայրահեղ դաժանության ու բարբարոսության հիման վրա: Հայերի ցեղասպանությունը

տվյալ սոցիոմշակութային որակների զուգակցման գագաթնակետը դարձավ՝ բնորոշ ողջ մարդկության պատմության ընթացքում ամենադաժան կայսերական կազմավորումներից մեկի գործառնությունը: Է. Մարգարյանը բնութագրում է թուրքական պետության, դրա հին ու նոր կառավարող շրջանների մշակութաբանաքաղաքակրթական էությունը՝ մեջբերելով նշանավոր անգլիացի պատմաբան ու սոցիոլոգ Ա. Թոյնբիի՝ ժամանակին Թուրքիային տված գնահատականը. նա վերջինիս դասեց այն տիպի քաղաքակրթությունների շարքը, որոնք կանգ են առել իրենց զարգացման մեջ (arrested civilizations): Թուրքիան գուցեև ռազմական, տեխնիկական, տնտեսական զարգացման, «պատմական կեղծարարությունների, դիվանագիտական աճպարարությունների» առումով անցած ավելի քան 100 տարվա ընթացքում առաջադիմել է, սակայն դա ամենևին էլ չի վերաբերում նրա բարոյական զարգացմանը, առաջադիմությանը: Ասվածի վառ ապացույցը վերջինիս այսօրվա պահվածքն է Հայկական հարցի ու հայերի ցեղասպանության հիմնախնդրի առնչությամբ:

Է. Մարգարյանի կարծիքով՝ հայերի նկատմամբ Թուրքիայում իրականացված ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման, նյութական ու բարոյական կորուստների հատուցման խնդիրը դարձել է **համայն մարդկության բարոյականության յուրատեսակ բարոմետրը**: Ցեղասպանությունը հումանիզմի իսկական հակոտնյան է: Յուրաքանչյուր ցեղասպանություն հարկ է գնահատել որպես այն կատարող ժողովրդի բարոյական անկման արտահայտություն: Իսկ չպատժված ցեղասպանությունները մեծապես արգելակում են մարդկության զարգացմանը, նրա մշակույթի հետագա հումանիզացմանը և ծնում նոր ցեղասպանություններ:

Մերօրյա հայագետների, մասնավորապես, հայագետ-փիլիսոփա Սուրեն Սարգսյան-Կատվայանի կարծիքով, հակառակ ընդունված տեսակետի, որ հայագիտության դասական շրջանը ձևավորվել XVIII-XIX դարերում հիմնականում Հայաստանից դուրս՝ հայկական գաղթավայրերում, այն մեզանում «սկզբնավորվում ու հիմնադրվում է V դարում՝ **Մեսրոպ Մաշտոցի ու Մովսես Խորենացու գիտահետազոտական ու գիտակցորեն հիմնավորված գործունեության շնորհիվ**»¹³ (ընդգծումը մերն է - Ս.Հ.): Հետևելով այս տեսակետին և օգտվելով հեղինակի առաջադրած «մշակութաբանական հայագիտություն» եզրույթ-հասկացությունից, ինչպես և հիմք ունենալով հողվածում շարադրված նյութերը՝ Է. Մարգարյանին կարելի է համարել հայագիտության այս ոլորտի սկզբնավորողը մեզանում:

Է. Մարգարյանը մահկանացուն կնքել է 2011 թ. մարտի 12-ին Մոսկվայում. աճյունն ամփոփված է Երևանի քաղաքային պանթեոնում: Նա հա-

¹³ Սարգսյան-Կատվայան 2013, 44, 8:

մարում էր, որ իր աշխատությունները, գաղափարներն ու ծրագրերը, գիտակարգերն ու հայեցակարգերը հայ ժողովրդի մտավոր սեփականությունն են և նպատակ ունեն բարձրացնելու Հայաստանի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում, մանավանդ եթե դրանք ընկալվեն, գործադրվեն ու տարածվեն նաև պետական մակարդակով:

Եզրակացություններ

Հոդվածում քննարկման առարկա դարձած հետազոտությունների ոչ ամբողջական վերնագրերն անգամ խոսում են արծարծված հարցերի հրատապության ու արդիականության մասին. կենսապահովման մշակույթ, էկոլոգիական անվտանգություն, պայքար ազգային մշակույթի ու կեցության գավառայնացման դեմ, ցեղասպանություն ու ցեղասպանությունների կանխարգելում և այլն, որոնք վերաբերում են ինչպես հայ էթնոսին, այնպես էլ համայն մարդկությանը:

Օգտագործելով մշակութաբանական հետազոտություններ կատարելու իր հարուստ փորձը՝ Է. Մարգարյանը մշակել և առաջադրել է բազմաթիվ նոր գիտական դրույթներ, հասկացություններ առանձնացված խնդիրների քննության նպատակով: Կատարված ծավալուն գիտական աշխատանքը հիմք է սովել հեղինակին անելու նոր գիտություններ մշակելու, ստեղծելու խիզախ առաջարկներ, մասնավորապես՝ **էթնոմշակութաբանության, ցեղասպանագիտության:**

Այս հետազոտություններն ունեն ոչ միայն տեսական, այլև գործնական արժեք: Նրանցում առաջադրված գաղափարները կարող են գործադրվել նաև գործնական հարցեր լուծելու նպատակով: Մասնավորապես, բարձրացնել բնական ռեսուրսներով ոչ այնքան հարուստ մեր երկրի ժողովրդի կենսապահովման մշակույթի մակարդակը, կամ կյանքի օրեցօր գլոբալացող պայմաններում կարևոր է այնպիսի երևույթների դեմ պայքարի կազմակերպումը, որոնք են ազգային մշակույթի, կեցության գավառայնացումը: Քննարկված հետազոտությունները ստեղծել են լուրջ գիտական նախադրյալներ արծարծված թեմաների հետագա մշակման ու նշված երևույթների գործնական կառավարման համար:

Այս հետազոտություններով Է.Ս. Մարգարյանն անուղղակիորեն արել է ուշագրավ «գաղտնի քայլ» հայագիտության մեջ նոր արահետի՝ «մշակութաբանական հայագիտության» բացման առումով:

Գրականություն

- Մարգարյան Է.Ս. 1995, Հարյուրամյակի առաջին զանգվածային ցեղասպանությունը ռազմավարական գոյատևման ու զարգացման տեսանկյունից, Երևան, «Լրագիր» 25 ապրիլի, 12 մայիսի, 9, 13 հունիսի:
- Պողոսյան Գ.Ա., Հայրապետյան Ս.Գ. 2014, Է.Ս. Մարգարյանը մեր օրերի նշանավոր հումանիստ (ծննդյան 85-ամյակի առթիվ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 304-317:
- Սարգսյան-Կատվայան Ս. 2013, Հայագիտության ձևավորման ժամանակի և հիմնադիրների հարցի շուրջ, Երևան, հեղինակ. հրատ., 68 էջ:
- Վարտանովա Ժ.Ա., Հայրապետյան Ս.Գ. 2009, Ականավոր հայ գիտնականը (Է.Ս. Մարգարյանի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 312-314:
- Айрапетян С.Г. 2015, Маркарян Э.С. 1929-2011 – основатель армянской культурологической и традициологической школы. Культура и образование (Научно-информационный журнал вузов культуры и искусств, № 4, Москва, с. 13-19).
- Арутюнов С.А., Маркарян Э.С. /отв.ред./ 1983, Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования/на материалах армянской сельской культуры/, Ереван, изд. АН Арм.ССР, 319 с.
- Маркарян Э.С. /отв.ред./ 1978, Методологические проблемы исследования этнических культур. Материалы симпозиума, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 123 с.
- Маркарян Э.С. 1981, Узловые проблемы теории культурной традиции (Советская этнография, № 2, Москва, с. 78-96).
- Маркарян Э.С. 1981, О значении методологического обсуждения проблем культурной традиции (Советская этнография, № 3, Москва, с. 59-74).
- Маркарян Э.С. 1986, Региональный эколого-ноосферный эксперимент. Обоснование идеи и концепция программы системно-оптимизационных экологических исследований /на примере Армянской ССР. Доклад научному совету по проблемам биосферы АН СССР, Ереван, изд. АН Арм.ССР, 177 с.
- Маркарян Э.С. 2002, О возможных способах противодействия провинциализации культуры армянского народа (Աշխարհայացքայինը ժամանակակից հայ կրթամշակութային համակարգում: Հոդվածների ժողովածու, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., էջ 66-82):
- Маркарян Э.С. 2005, Глобальные аспекты геноцида армян. Опыт культурологического анализа, Ереван, Музей-институт геноцида армян НАН РА, 107 с.
- Маркарян Э.С. 2008, Гуманизм 21-го столетия. Идеология самосохранения человечества, Ереван, изд. РАУ, 512 с.

Markarian S. Edward 1998, Capacity for world strategic management, Yerevan, Gitutyun pub., 202 p.

Է.Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԱՆՎԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՔԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Սարգիս Հայրապետյան

Վաստակաշատ գիտնական Է.Ս. Մարգարյանը, հայագիտական ուղղվածություն ունեցող հետազոտություններում կիրառելով իր մշակած մշակութաբանական հայեցակարգի դրույթները կենսապահովման մշակույթի էկոլոգիական խնդրակարգի, մշակույթի գավառայնացման երևույթի, հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի հետազոտման նկատմամբ, հասել է ուշագրավ արդյունքների: Մասնավորապես, Մարգարյանի ղեկավարությամբ մշակութաբանության ու ազգագրության շփման գոտում իրականացված միջգիտակարգային հետազոտության շնորհիվ դրվել են **էթնոմշակութաբանության** հիմքերը:

Մեծանուն գիտնականը Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի վերաբերյալ կատարել է հետաքրքիր իրավաքրեագիտական, հոգեբանաբարոյագիտական, մշակութաբանաքաղաքակրթական ուսումնասիրություն՝ հիմք ծառայելով **ցեղասպանագիտության** ստեղծման համար: Այդ հիմքի վրա էլ նա մեզանում առաջինն է մշակել ուրույն մշակութաբանական-փիլիսոփայական հայեցակարգ ցեղասպանության հիմնախնդրի քննության առնչությամբ:

Կատարված հետազոտություններով Է.Ս. Մարգարյանը հայագիտության մեջ բացել է նոր գիտական արահետ, որը կարելի է կոչել **«մշակութաբանական հայագիտություն»:**

Բանալի բառեր՝ կենսապահովման մշակույթ, էթնոմշակութաբանություն, գավառայնացում, ցեղասպանություն, ցեղասպանագիտություն, մշակութաբանական հայագիտություն:

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Э.С. МАРКАРЯНА (К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ИЗВЕСТНОГО КУЛЬТУРОЛОГА)

Саркис Айрапетян

Неоспорим вклад известного культуролога Э.С. Маркаряна в арменоведение. Разработанная им культурологическая концепция успешно была использована в исследовании ряда вопросов – проблемы геноцида армян, культуры жизнеобеспечения этноса, провинциализации культуры, экологии и т.д. Э.С. Маркаряном были заложены основы этнокультурологии как научной дисциплины. Исследования ученого в сфере права и кримино-

логии, психологии, этики, культурологии цивилизационных проблем могут стать базовыми для геноцидологии.

На этой основе Э.С. Маркарян была разработана культуролого-философская концепция для исследования проблематики геноцида. Э.С. Маркарян по праву можно считать основателем нового научного направления – "культурологического арменоведения".

Ключевые слова – культура жизнеобеспечения, этнокультурология, провинциализация, геноцид, геноцидология, культурологическое арменоведение.

E.S. MARGARYAN'S RESEARCHES IN THE FIELD OF ARMENOLOGY (TOWARDS THE 90TH ANNIVERSARY OF FAMOUS CULTUROLOGY)

Sargis Hayrapetyan

The article presents E.S. Margaryan's researches in the field of armenology. Applying the principles of the cultural concept the author has developed the ecological agenda of the culture of livelihood, the phenomenon of provincialization of culture, the study of the Armenian Genocide, and achieved essential results. Particularly, due to the interdisciplinary research carried out in the area of culture and ethnography under the leadership of Margaryan, the foundations of ethnoculture have been laid.

He has conducted an interesting psychological, cultural and civilization study on the issue of the Armenian Genocide, which may serve as a basis for the creation of the Genocide Studies. So he was the first in our country who had developed a unique cultural-philosophical concept on the issue of genocide.

As a result of his researches, E.S. Margaryan has developed a new scientific path in Armenology, which can be called "cultural armenology".

Key words – culture of livelihood, ethnocultural studies, provincialization, genocide, genocide studies, cultural Armenology.